

РОМАН У. САМЧУКА “OST”: ФРАГМЕНТИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ДИСКУСІЇ

У статті розглядається трилогія У. Самчука “Ost”, яка викликала бурхливі дискусії серед читачів і критиків. Суперечки виникли навколо ідейно-світоглядних засад автора. Літературознавці Ю. Лавріненко та П. Одарченко в листах до письменника висловили міркування щодо ідейно-тематичної спрямованості “Ost”-у. Тому у статті широко використано епістолярій У. Самчука, Ю. Лавріненка, П. Одарченка та Ю. Шереха.

Ключові слова: епістолярій, дискусії, політичний роман.

Svitlana Lushchii. Ulas Samchuk's novel "Ost": fragments of epistolary discussion

The article analyzes Ulas Samchuk's trilogy “Ost” which provoked heated debates among readers and critics. Disputes arose around U. Samchuk's ideological and philosophical views. J. Lavrynenko and P. Odarchenko – the scholars who edited the novel – in the letters to the writer expressed their views on the ideological and thematic focus of the work. Therefore, the author of the paper widely refers to the epistolary of U. Samchuk, J. Lavrynenko, P. Odarchenko and J. Sherekh.

Key word: correspondence, discussions, political novel.

У передмові до повісті “Юність Василя Шеремети” (1946) У. Самчук наголошував: “Я ставив і зараз ставлю собі досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю” [32, 15]. Те, що своє письменницьке завдання У. Самчук сумлінно виконував, свідчать такі його твори, як повість “Кулак” (1932), роман “Марія” (1933), роман “Гори говорять” (1936), романні трилогії “Волинь” (1928–1937) та “Ost” тощо. Однак у трилогії “Ost” автор значно переріс свій первісний задум. Він не лише відтворив життя української родини Морозів, починаючи з осені 1918 р. й до часів канадської еміграції одного із братів – Івана, а й глибоко та переконливо дослідив світоглядні зміни представників цієї родини, які відбулися під впливом трагічних історичних подій – захоплення більшовиками влади в Україні. Тому “Ost” – це не просто географічне поняття чи, як зауважив Я. Поліщук, “метонімія України” [26, 31], а більшовизм в усіх його виявах. І саме викриттю більшовицької ідеології та тоталітарної системи присвячена ця трилогія, особливо її друга книжка “Темнота”. Р. Мовчан слушно назвала роман “Морозів хутір”, яким розпочинається трилогія “Ost”, твором анти тоталітарним, антиутопічним [23, 459].

Безсумнівно, “Ost” – це твір політичний, так званий “роман з тезою” (вислів В. Винниченка). Саме жанрова специфіка роману породила цілу низку непорозумінь у літературознавчих колах. Суперечки виникли навколо ідейно-світоглядних засад автора. Ю. Лавріненко та П. Одарченко, які редагували другу книжку трилогії роман “Темнота”, у листах до письменника висловили міркування щодо ідейно-тематичної спрямованості “Ost”-у. Тому в цій статті широко використано епістолярій У. Самчука, Ю. Лавріненка, П. Одарченка та Ю. Шереха, в якому йдеться про згадану трилогію.

Перший роман трилогії “Ost” “Морозів хутір” (1948, редактором був Михайло Орест) [див.: 28] викликав неабиякий інтерес у критики та читачів. Однак літературознавчих розвідок, йому присвячених, було не так багато. В. Державин, простеживши еволюцію великої прози письменника періоду МУРУ, згадав і “Морозів хутір”, водночас зазначаючи: “Улас Самчук, загально визнаний корифей нашої белетристичної прози 30-тих років, упевнено прямує до своєї мети – поновити велику (обсягом і задумом) повістярську прозу, перенісши її з етнографічно-побутового, або ж соціально-побутового пляну на площину соборнонаціональної та універсально-етичної проблематики” [3, 11].

І. Кошелівець відреагував на появу “Морозового хутора” розлогою статтею “Українська революція в світлі хутора” [див.: 10]. Щоправда, У. Самчук дуже болісно сприйняв її, вважаючи, що рецензент так і не зрозумів авторського задуму. Оскільки згадану рецензію в газеті “Українські вісті” вмістив Ю. Лавріненко (він тимчасово виконував обов’язки редактора протягом 1948 – лютого 1949 рр.), то і йому письменник висловив своє незадоволення. У листі до Ю. Лавріненка від 18 січня 1955 р. прозаїк обурився щодо статті І. Кошелівця: “У газеті, яку Ви редагували, з’явилась винятково негативна і, на мою думку, абсолютно нерозумна рецензія. Та рецензія пошкодила моїй праці” [15, 4].

Пізніше, у листі до У. Самчука від 3 лютого 1955 р., Ю. Лавріненко писав, що не визнає за собою ніякої провини: “Як редактор (колишній) “У[країнських] В[істей]” я заслужив і мав багато критичних зауваг, але ніколи не відповідав і не відповідатиму за те, що про Вас напише який-небудь інший літератор. В “У[країнських] В[істях]” була досить широка трибуна для різних поглядів. Це був мій редакторський принцип. Стаття Кошелівця про Вас не була ворожа супроти Вас, лише дуже злегка критична. Та стаття, якої я до того ж не є автором, ніякою мірою не лежить на моєму сумлінні. В той час “У[країнські] В[істі]” систематично давали Вам в усяких випадках підтримку, а я сам виступав у Вашу оборону від нападок” [12, 11].

Однак найбільшого розголосу серед критиків та читачів набула наступна книжка трилогії роман “Темнота”. Про роботу над згаданим твором письменник повідомив Ю. Шереху, а той відразу ж написав про це Ю. Лавріненку в листі від 10 червня 1950 р.: “Самчук нарешті взявся за “Ост”. Я страшно радий. Все інше – че-пуха. Здається, я його трохи підштовхнув, написавши про Нобелівську премію. Премія буде чи ні, а роман, дасть Бог, буде. І це добре. Напишіть йому. Він все таки молодець: хоч і кисне, але менше від нас усіх. І робить це без вихилясів і підлот” [19, 1].

Так склалося, що Ю. Лавріненко був причетним до виходу роману “Темнота”, який побачив світ 1957 р. в Нью-Йорку. Разом з П. Одарченком вони редагували твір [24; 25]. Обкладинку оформив художник П. Холодний. На шмуцтитулі книжки зазначалося: “Це видання було улегшене частково допомогою Східньо-Європейського Фонду”.

В особовому фондї У. Самчука у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (фонд № 195) зберігаються 16 листів (автографів та авторизованих машинописів) Ю. Лавріненка, надісланих ним упродовж 1948–1980 рр. Листів У. Самчука до літературознавця значно більше – 29. Саме листи, написані протягом 1955 р., розповідають про суперечки, часто гострі й напружені, з приводу роману “Темнота”. Правда, ця творча дискусія мала щасливий фінал: останню крапку в ній поставив Ю. Лавріненко. Щиро вітаючи У. Самчука з виходом книжки, у листі від 12 лютого 1957 р. літературознавець писав: “Сердечне спасибі за авторський примірник “Темноти” і за такий гарний Ваш напис на ньому. Вітаю Вас із черговою Вашою перемогою” [14, 14]. На що прозаїк вдячно відповів: “Вам за Ваші турботи у цій справі (рецензування роману “Темнота” та сприяння щодо його видання. – С. Л.) дуже і дуже вдячний. Навіть за ті думки, з якими я не погоджуюсь. Вони дали мені нагоду ще і ще (можливо по-соте) переглянути власні думки. Остаточним суддею буде, очевидно, майбутність...” [18, 4].

Річ у тім, що на прохання УВАН Ю. Лавріненко повинен був рекомендувати до друку роман У. Самчука. Працюючи над рецензією, він зробив низку зауважень авторові: “Днями Вам уже мали бути послані мої зауваження для Вас про “Ост” II. Вони наскрізь фактичні, і лише мимоходом я не втерпів, щоб не зробити

і зауваження чисто літературного та історично-концепційного характеру. До Вашої філософії і ідеології я навіть не торкався. Лише хотів дати Вам зрозуміти, в яких місцях помилки фактичного характеру у творі, точно прив'язаному до точно відомого місця і часу, переростають у помилки загальнішого характеру. “Ост” II я рекомендую друкувати” [12, 11].

В архіві У. Самчука збереглися ці зауваження Ю. Лавріненка [див.: 11]. Значна частина з них стосувалася мовно-стилістичних хиб та виправлення різних історичних неточностей, що їх у романі первісно було чимало. Але далеко цікавішими були зауваження концепційного характеру, з якими, до речі, цілком погоджувався й П. Одарченко. На полях свого машинопису він неодноразово робив такі записи: “Слушне зауваження Ю. Дивнича”.

1920-ті рр. були визначальною темою численних наукових розвідок Ю. Лавріненка. Дослідник ґрунтовно й різнобічно вивчав цей період в історичному, соціально-економічному, ідеологічному, культурологічному та художньо-естетичному аспектах. Його погляди на роль і значення цієї епохи в українській історії та культурі відобразилися у згаданому листуванні з У. Самчуком. Епістолярій Ю. Лавріненка та У. Самчука теж блискуче проілюстрував їхні ідейні розходження. На мою думку, у листах дискусія розгорнулася значно цікавіше, ширше і ґрунтовніше. Загалом ці джерела дають можливість з'ясувати головні пункти цієї полеміки, яка стосувалася 1920-х рр.

Найперше Ю. Лавріненко та П. Одарченко зазначали, що “не будучи живим свідком – очевидцем описуваного життя, автор зумів багато в дечому вірно схопити ту дійсність, але в дечому йому це схоплення не вдалось” [11, 1]. Звідси цілий ряд неправдоподібних епізодів у творі, написаного прозаїком-не східняком, які не відповідали реаліям того часу. Ці історичні неточності, часто навіть курйози, негативно позначилися на концепції твору. Ю. Лавріненко вважав (і його підтримував П. Одарченко), що доля і кар'єра Івана Мороза, одного з головних героїв твору, неправдоподібна: “Насправді в СРСР куркуль, навіть освічений, використаний партією як раб. Даремно Самчук передає цьому куркулеві роллю начальника Ухтпечлагу, цього ніде ніколи не було. Зокрема всесвітньовідомий Ухтпечлаг мав головного начальника партійного вельможу єврейської національності, який теж мав прізвище Мороз. Той реальний партієць єврей Мороз уже є історичною фігурою, зафіксованою і в офіційних советських документах і в численних спогадах в'язнів, опублікованих за кордоном. Коли автор уже хотів зробити куркуля Івана Мороза будівничим Ухтпечерського комбінату, то мусів це зробити так, як часом і могло трапитись в СРСР – зробити Івана партійним. Але Іван Мороз спершу стає начальником Ухтпечстрою і Ухтпечлага, потім дістає ордени і ромби, але й після того автор дає право сумніватися, чи Іван ще не з/к” [11, 3].

У своєму відгуку П. Одарченко висловив подібну думку: “Роман дуже цікавий. Але тяжко повірити, щоб людина, засуджена на 10 років концтабору за провини, за які большевики розстрілюють, стала орденоносцем, майором НКВД, керівником всіх концтаборів Усть-Печори” [24, 9]. “Якби автор додержувався життєвої правди, то він би не фантазував, а показав би реалістично справжній шлях Іванів Морозів: розкуркулення, фантастичні обвинувачення, арешт, тортури в застінках ГПУ, хресний шлях етапів, тюрем, заслань, концтаборів і передчасної смерті в жорстоких умовах надлюдської праці, холоду, голоду і диких знущань большевицьких катів. Автор спочатку додержувався цієї правди і дав яскравий образ советської дійсності, але, дійшовши до затінків ГПУ, раптом змінив курс і, замість показу живого життя, став фантазувати” [24, 20].

Погляди У. Самчука на постать Миколи Хвильового Ю. Лавріненко також узяв під сумніви. На його думку, неправомірно М. Хвильового вважати прототипом

письменника Андрія Мороза: “Розмова Бича з Андрієм ст. 150 – неясна. В дальшому видно, що під Бичем автор розуміє Хвильового (Бичеве гасло – “геть від Москви”). Але в першій главі згадується ім’я Хвильового поруч з ім’ям Бича. Для чого ж тоді Бичеві приписувати загальновідомі знамениті слова Хвильового? Взагалі, недобре загальновідомі речі переінакшувати. До речі, автор ані натяком не дав зрозуміти місце Андрія в головній події того часу на літературному полі в літдискусії. Судячи по його театральному успіху, це міг бути або Микитенко, або Корнійчук, а по психологічних рисах – Головка. Автор має право все переінакшувати, але не має права збивати читача з толку недоречним вживанням загальновідомих фактів (згадувані вище слова Хвильового передані Бичеві)” [11, 2].

Обидва рецензенти (Ю. Лавріненко і П. Одарченко) зазначали, що масові репресії розпочалися в Україні 1937 р., хоч арешти і сфабриковані справи проти інтелігенції були й до того часу звичним явищем: “В 1930 році автор ув’язнює масу начальників органів безпеки і слідчих; як це було вже за Єжова, сім років пізніше (ст. 289-290), а ще більше за Берії” [11, 5]. Справді, жовтень 1936 – листопад 1938 рр. – це час масового терору в Україні та нищівної чистки КП(б)У. Однак заради справедливості треба сказати, що вже в 1928 р. в Україні розпочалися розправи над технічною інтелігенцією (“Шахтинська справа”), а в 1930 р. – над діячами науки, культури й УАПЦ (процес СВУ).

Епістолярій засвідчує, що незгода між Ю. Лавріненком та У. Самчуком виникла щодо оцінки Української революції 1917–1919 рр., а також політичних, соціально-економічних та культурних явищ 1920-х рр. в Україні. У праці “На іспиті Великої Революції 1917/18–1948”, в якій Ю. Лавріненко обрав своїм завданням “подати загальні обриси епохи 1917–18 рр., що є рішальними для цілої сучасної історичної смуги – для всього ХХ століття” [6, 7], викладено основні погляди вченого на роль і значення Української революції, яка так і залишилася належно не оціненою в українській історіографії, як радянській (що цілком зрозуміло), так і еміграційній. Ця подія стала відправною точкою, прологом національно-культурного спалаху, образно названого вченим “розстріляним відродженням”. Ю. Лавріненко виступив проти ототожнення національно-визвольних змагань українців 1917–1919 рр. із жовтневим переворотом у Росії, правомірно вважаючи, що Українська революція мала відмінний характер і різні цілі порівняно з російською революцією: “Відсутність у нашій історичній та мемуарній літературі належного розуміння відмінностей Української Революції та жовтневої революції, що нею свідомо провокаційно (большевики) або несвідомо-фальшиво (інші) фірмують всі рухи на сході Європи, зливаючи їх в один казан, так званої “червоної східньо-європейської революції” [6, 7]. Літературознавець вважав, що У. Самчук не розмежовував ці дві різні історичні події.

Про революцію йшлося в першому томі роману У. Самчука “Ost” “Морозів хутір”, бо “Темнота” – це вже історія українців у складі Радянського Союзу. Однак історична оцінка цих подій знайшла відлуння й у цьому романі. Ще в 1948 р. після виходу у світ роману “Морозів хутір” Іван Кошелівець у надзвичайно цікавій статті “Українська революція в дзеркалі хутора (Улас Самчук, “Ost” т. I)”, даючи високу оцінку твору, висловив незгоду з історіософською концепцією автора: “Багато місця й уваги приділено в романі революції... Роман Самчука, мабуть, перший твір на тему української революції, написаний з таким всебічним знанням предмету, яке базується не лише на особистих спогадах і переживаннях, а й на сумлінних студіях історичних джерел... Хоч принципово з освітленням революції у Самчука ніяк не можна погодитися. Насамперед

нам здається хибною сама історіософічна концепція революції як якогось безглузлого бунту..." [10, 4].

У. Самчук вважав, що найсприятливішим часом в історії України був період 1905–1914 рр., а не 1917–1919 рр. Ці погляди прозаїка прочитуються в романах "Марія", "Морозів хутір". Їх висловив персонаж роману "Морозів хутір" капітан Водяний: "В історії Росії найдосконалішим часом був шматок між 1905 і 1914 роками" [28, 286]. А потім, як зазначав прозаїк у "Темноті", настали "найінтенсивніші роки катастроф – 1917 по 22 і 1928 по 37 нашого двадцятого століття християнської ери". У романах "Волинь", "Марія", "Морозів хутір" прозвучала думка, що українці не були готовими до національної революції та до виборювання національних інтересів, оскільки їм бракувало подібного історичного досвіду.

Заради справедливості необхідно зазначити, що Ю. Лавріненко й сам був не до кінця послідовним у своїх поглядах щодо повної готовності українців до національної революції, бо наприкінці його роботи "На іспиті Великої Революції 1917/18 – 1948" прозвучала схожа думка: "Насамперед Українській Революції бракувало ясного і повного самоусвідомлення. Вона діяла як велика первісна стихія інстинктом і серцем, але без лихтаря своєї великої ідеології" [6, 59].

Цю ситуацію точно схарактеризував герой Самчука Іван Мороз: "Тепер, як кажуть, іде боротьба кляс. Моя кляса, як хочете, ще не зовсім готова до такої боротьби. Просто тому, що її ідеали ще не окреслились до тієї міри, щоб стати гаслом" [31, 206]. Такі твердження У. Самчука були небезпідставними. Деякі історики та громадсько-політичні діячі на еміграції висловлювали подібні думки. Історик І. Мазепа у дослідженні "Україна в огні й бурі революції 1917–1921" наголошував: "Історично обставини так склалися, що революція на Україні вибухла в умовах надзвичайно несприятливих для вільного та незалежного від російських впливів розвитку українських визвольних змагань. Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян. Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і всі вищі верстви українського суспільства, як і верхи українського робітництва, зденаціоналізувалися... Особливість українського руху в час революції 1917 року була в тому, що гасла українського національного самовизначення, які революція висувала на порядок денний, фактично падали на ґрунт ще зовсім непідготованого й неорганізованого українського життя" [21, 7].

Варто наголосити, що ставлення У. Самчука до буремних подій 1917–1919 рр. різнобічне й неоднозначне. Він докладно зупинявся на висвітленні більшовицького перевороту 1917 р., іронічно іменуючи цю подію, як "вошивий руский гармидер" ("Волинь"), "страшна, незбагнута сила, без початку і кінця, без напряму і без завдання", "темнота, що розправляє чорні крила над всесвітом" ("Морозів хутір"), "початок кінця" ("Марія"). Гімназист Андрій (син шанованого громадою господаря Григора Мороза) теж ставився до революції іронічно, як до явища тимчасового: "Тому й пішов до Харкова і ні на яку погоду не зважав, не думав про революцію, не хотів в неї вірити, вважав її звичайною примхою своєрідних людей, що погаласують, погаласують та й утихомиряться" [31, 115]. Праця та мораль – головні домінанти в житті Самчукового героя-трударя, який є творцем, а не руйнівником. Тому революція з її безглуздим нищенням йому не до душі. Наслідком цієї революції стало голодне, убоге існування українського села й міста: "Йдемо на зустріч голодові циклічно-

континентального розміру, всім це ясно, у людей би були на сполох, а у нас вчаділи і мовчать, мов сови. І інакше не може бути. Діти містечкових продавців оселедців, вироджених попів, здохлих поміщиків взялися перероджувати світ!” [31, 211].

У романі “Темнота” знаходимо багато таких фрагментів, які підтверджують ці думки: “Київ! Ось він той Київ. Не бачив його від часу революції, тоді ще, здається, був тут гетьман, усе блищало, рухалось, гомоніло. І де все то ділось тепер? Чому так багато подібних до Івана? І чому так багато сірого, ніби ця барва тут одна-єдина і іншої не сміє бути?” [31, 43].

Неоднозначні оцінки автором “Темноти” революційних подій в Україні слушно прокоментував дослідник Ю. Мариненко: “Художнє дослідження письменником революції дає досить неоднозначні наслідки. З-поміж інших аспектів, що визначають характер авторського ставлення до зображуваних подій, особливе місце посідає питання доцільності їх у конкретно-історичних умовах... З одного боку, переконує прозаїк, існує реальна необхідність вирішення завжди актуального й болючого питання землі, не менш актуальне в конкретно історичній ситуації питання миру, зміни державного устрою без чого неможливий подальший розвиток суспільства; з іншого ж – чи доцільні самі методи, якими намагаються здійснити поставлену мету?” [22, 62-63].

У листі до Ю. Лавріненка від 18 лютого 1955 р. [див.: 16] У. Самчук полемізував також із його твердженням, висловленим в історико-публіцистичному дослідженні “На іспиті Великої Революції 1917/18 – 1948”, що в часи докорінних соціальних перетворень “маси ніколи не відповідають – відповідає той, хто береться їх вести, і якщо історичний фатум діє, то діє насамперед через провід” [6, 11]. У. Самчук стверджував: “На мою думку, хоча подіями двигают ідеї, але здійснюють ті ідеї люди. Ото ж, які люди, така їх робота. На моє лихо, мені здавалось і зараз здається, що в основному, майже цілу нашу дійсність, а особливо революційну, творила людина цього революційно-еклектичного типу, що той тип у формулі нашого суспільного комплексу непропорційно переважає, що він є войовничим і агресивним і що він не дає прийти до слова іншим елементам людини, що без сумніву існує в суспільному тілі нашого народу. Уся наша література, сливе без виїмку, за революцію, за “вічну революцію” (Франко), за пролетаріят, за “народ”, проти “глітаїв”, “куркулів”, хуторян, енків і т[ак] д[алі], і т[ак] д[алі]. Просто злива революції. І нема тут місця ніяким Семиренкам, ніяким Карпенкам, (енки, хуторяне!), ніяким Холодним (хуторяни!), ніяким Чекаленкам, не кажу вже про Шептицьких і інших, і інших подібних. Революція все то лавиною змітає, тлумить, нищить, зграсовує, залишається лише Мишка Калиниченко, якому старанно опліскують всі інтелегенти-революціонери, як представникові “народу” (чому Мишка “народ”, а Шептицький “не народ?”), які потім і самі “розчаровуються”, починають метушитися, говорять, що “революція зайшла в раковину з калом”, і в кінці-кінців або стріляються, або йдуть до концлагеру, або їх виганяють на еміграцію, але щоб ще якимось далі йшло життя на попелищі революції, знов таки вишукують залишки “енків” та “хуторян”, роблять з них навіть партійців і вручають їм в руки (Рильський, Тичина, Корнійчук) жезло революційного правління, яке їм личить, як корові сідло, і в спотвореній, знищеній дійсності заставляють їх творити “нове життя”... При чому на верху командують далі революціонери і дивуються, що далі і далі нема, ані хліба, ані до хліба...” [16, 5].

Проте основним пунктом суперечки між Ю. Лавріненком та У. Самчуком були 1920-ті рр. Цей період, на думку літературознавця, став цілою епохою в історії України. Це час розквіту національної мови й культури, відродження

політики, економіки, науки. Гідним пам'ятником українському ренесансові стала знаменита антологія “Розстріляне відродження”.

Вважаю, абсолютно безпідставними є звинувачення Ю. Лавріненка на адресу У. Самчука, що він у романі “Темнота” недооцінював роль і значення суспільних та культурних перетворень 1920-х рр.: “В цій книзі Ви виступили з яскравою неґацією тих речей, заради яких я пішов у концлаг'єр, а потім на еміґрацію. В кожній ділянці культури 20-ті роки заклали такі конкретні речеві (а ніякі “фантастичні”) *основи*”. А далі розлоге обґрунтування цих тез: “Я розумію наше розходження – його основний пункт такий: 20-ті роки для мене цінні своїм будівництвом, консерватизмом... Зовсім інакше на 20-ті роки дивитесь Ви. Ви, Уласе Олексієвичу, хочете бути герольдом українського будівничого консерватизму, і Ваша трагедія (типова вона українська!) в тому, що Ви починаєте все заново. Хвильовий же починав від Івана Мазепи і Панька Куліша. Хвильовий читав Липинського, мабуть, уважніше, ніж читали його тоді на еміґрації, і представив його лінію в своїй творчості. Це був, насамперед, практик, організатор, будівничий, новий консерватор, який кликав подивитись востаннє на хмарку, якою зникає революція, і розпалити багаття будівничого консерватизму. І Ваш Мороз, як символ і образ, живе і виявив себе в 20-х роках. Він живе і понині в Україні, лише страшенно замаскований або ж у потенції (серед молоді). Проти Хвильового виступили різночинці – новочасні Брюховецькі. І Смирєнко-син – це сучасник Хвильового, такий само будівничий, оспіваний, до речі, ваплітянами вперше! І разом із Хвильовим загинув. Хвильовий покінчив самогубством не через провал революції, а як будівничий, що відмовився руйнувати будоване. Цього Ви ще не скоро зрозумієте, бо ж робота тих людей ще елементарно осталась неописаною. Але ця робота Хвильового, Семиренка, Зєрова, Янати, Курбаса, Гринька, Грушевського, Кримського, Куліша, Калініна (авіоконструктора) – це все рано чи пізно буде описане, і, коли розвіється порох від діяльності українських і всеімперських бісів, тоді з українського кутка встануть початі попередниками колони будівництва. І тоді стане видно і роботу поневолених нині будівничих, зокрема, може, і закладений зусиллями мого ума, рук, енергії горід на Таймирі в Норильську, на який ми будемо претендувати, як на свій труд. Але наші начальнички таборів, оті кочовники-вохровці, що більше двох років не сиділи на одному місці, будуть занотовані не як будівничі, а як руїнники. Вони ще чимало спричиняться до руїн того, що будують люди під їхнім наґаєм, та всього не зруйнують, бо не деміурги вони історичного процесу” [13, 12].

У своєму відгуку Ю. Лавріненко наголошував на тому, що “автор перескочив через роки НЕПи, бо, оскільки пригадую, в першому томі нема про ті часи. Це якось викривляє картину, що хоче бути історичною” [11, 3]. Ці закиди Ю. Лавріненка, на мою думку, також безпідставні. По-перше, письменник розпочав твір 1928 р. – часом, коли всі культурні та соціально-економічні перетворення згорталися, а попередні історичні події згадувалися в романі лише принагідно. Сам Ю. Лавріненко, подаючи періодизацію доби “розстріляного відродження”, його кульмінаційним злетом вважав 1925–1929 рр. Далі, на його думку, починається “поліційний терор”. По-друге, віддаючи належне культурно-мистецькому доробку 1920-х рр., У. Самчук бачив й інший бік цього процесу, усвідомлював суперечливий характер соціально-економічних та культурних перетворень. Сформовані кадри нової української інтелігенції були поставлені на службу радянській системі, дедалі більше окреслювалася тенденція до зниження культурно-освітнього рівня цієї інтелігенції. Література, мистецтво, гуманітарні науки перебували під жорстким контролем партії та уряду й перетворилися в інструмент ідеологічного впливу на маси.

Історик О. Бойко правомірно наголошував на тому, що “принциповими характерними рисами духовного життя суспільства в цей час стали, з одного боку – новаторство і пошук, ломка стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури, але з іншого боку – форсованими темпами наростали уніфікація, централізація, тотальна ідеологізація, загальне зниження рівня культури” [1, 55]. У романі “Темнота” зображено й репресії проти інтелектуальної національної еліти, які були складовою частиною культурної політики в Україні у 1920-х рр. Жорстоко винищуючи стару та новонароджену національну інтелегенцію, залякавши або приручивши її званнями й нагородами, режим створював усі умови для тотального контролю над суспільним життям в Україні. Література 1920-х рр. не лише дала буйне суцвіття оригінальних талантів, як стверджував Ю. Лавріненко у численних літературних розвідках, а й витворила нову касту мистецьких пристосуванців, які свій талант ставили на службу режимові, виконуючи соціальні замовленні та продукуючи твори низького культурного рівня на догоду смакам масової аудиторії. В образі письменника Андрія Мороза, героя роману “Темнота”, яскраво втілені ці негативні культурні тенденції тогочасного суспільства.

У. Самчук із повагою ставився до багатьох українських письменників-східняків, вважав, що саме радянська влада знищила їхні самобутні таланти. Доля Аркадія Любченка це яскраво засвідчує: “А щодо його літературного дорібку, то судячи по “Вертепі” (“Літературний ярмарок” книга 5. 1929), то його тяжко допасувати до канонічних вимог стилю на батьківщині “світового пролетаріату” з назвою “соц-реалізму”, до якого він опісля намагався допасуватися і чого йому не вдалося виправдати. Це, здається, і загнало його в тупик творчої неспроможности і він довший час належав до мовчазних страждальців, позбавлених орденоносних титулярних привілеїв пролетарського Олімпу, переважно кандидатів на вигнання з раю і приреченців до геєни огненої навіки” [29, 264].

У. Самчук усвідомлював, яке колосальне значення мали національно-культурні перетворення 1920-х рр. для подальшого розвитку українства. У книжці спогадів “На коні вороному” він так писав щодо цього: “Між роками 1924 і 1934 з Харкова видушено більше України, ніж за всю його історію. На його пушкінських вулицях появились знічев’я шевченківські аргонавти, деміурги, які з нічого почали творити міт, історію і дійсність зовсім небувалого тут типу... Україні взагалі коштувало це кілька тисяч жертв передової інтелігенції, але це був жест, що його не випалить з історії України ніяка Москва ніяким розпаленим залізом. Це був експеримент-доказ, що Україна дуже легко може справитись з любим Харковом, коли б до цього не втручалися чужі армії збройної сили” [29, 244]. Ці думки прозвучали і в публіцистичних розвідках Ю. Лавріненка, частина з яких була вміщена у газеті “Українські вісті” впродовж 1940–1970-х рр., зокрема у статтях “Тероризм як соціальна система ССРСР і український спротив” [див.: 7], “У “мертвому домі” провідної верстви імперії” [див.: 8], “В шуканні власного обличчя” [див.: 5], “Біля джерел російського соціалістичного тоталітаризму” [див.: 4] та ін.

Серед історичних реалій того часу, зафіксованих у романі “Темнота”, була й колективізація сільського господарства як невід’ємна ланка у здійсненні індустриалізації на Україні. У розмові з Андрієм Морозом один із чиновників-високопосадовців так схарактеризував стан справ у сільському господарстві: “Середняк в загальному вже пішов у колгоспи. Але партія й уряд готуються до головної, ударної кампанії по всьому фронті за повну ліквідацію приватного господарювання на селі, як також повну ліквідацію кулака як кляси... І тому тепер організуються всі сили радянського народу для реалізації цих важливих

завдань нашої партії. Партія, комсомол, преса, радіо, театр, кіно, література, наука – все на боротьбу!” [див.: 31].

У відгукові на роман “Темнота” Ю. Лавріненко подав своє розуміння історичної концепції Самчукового твору, з яким письменник рішуче не погоджувався. Літературознавець, зокрема, наголошував на тому, що завданням автора було показати “єдність імперської Євразії, але яка є природня і законна (єдність). Будує цю єдність в советських умовах не партія, а Іван Мороз – освічений куркуль. Партія йому лише заважає перетворювати в цивілізований загосподарений край дикі джунглі півночі. Книга Самчука, крім фактичних помилок, вражає своїм програмовим антигуманізмом. В цьому останньому вона реалістична, тобто приймає сталінську нелюдськість як факт і кладе в її основу свого позитивного героя. Це могло б бути сильною стороною твору, якби автор не трактував Мороза як програмово *позитивного* героя. Звучить у романі мотив виправдання всіх жорстокостей і мук, що їх терплять в’язні, бо, по-перше, ці в’язні – переважно барахло, а по-друге, головний начальник – улюблений позитивний авторів герой – куркуль” [11, 5].

Намагаючись порозумітися з Ю. Лавріненком, У. Самчук у листах до нього пояснив, що у “Темноті” йшлося не про історичні реалії, а радше про важливі світоглядні, історіософські та соціально-психологічні проблеми: “У “Ост”-і я маю діло з іншими справами – світоглядними. Мені здається, що саме тому, що Ви побували в концтраку, що Ви на еміграції, що ми всі без батьківщини, що на наших землях були роки 1932–33, що нас масово кудись вивозять чи виганяють, що все те не дозволяє нам бути вдоволеними з порядків в нашій батьківщині. І мені здається, що для того мусять бути якісь причини. І як жива з головою людина, я дозволяю собі права дошукатись тих причин. І я їх дошукуюсь. Правильно чи не правильно, але дошукуюсь. До речі, дуже багато до їх зрозуміння дала мені російська література, а особливо Гоголь, Достоєвський і Толстой. Також Розанов, також Блок, також Волошин і багато, багато інших, включно до емігрантських. Але Гоголь і Достоєвський мають тут слово рішаче. Обидва вони, а особливо Гоголь, є переконані, що основною причиною нещастя всієї історії того простору, а в тому і України, є своєрідна духовна протрація того людського типу, який в основному формує буття такого простору. Це може бути нігілізм, це може бути “непротиставлення злу”, це може бути тиранія того чи іншого вияву, в кожному разі це завжди щось таке, що речі затемнює, заплутує, ускладнює, трагізує. Достоєвський дав клясичну і ґеніальну картину такого стану речей у “Бісах” і намагався пояснити їх у недокінченому творі “Брати Карамазови”. У Гоголя це “Мертві душі”, і “Ревізор”, і різні його “Страшні помсти”, зо всім чортвинням.

Ви скажете, то при чому ж тут Україна? Я вважаю, що Гоголь і Україна мають багато спільного. А в тому і Достоєвський, і все інше... І взагалі всі слов’яни мають в своїй духовій природі багато спільного, хоча і багато різного. А Україна ж мала, як-неяк, а сотні спільної історії з тією самою Росією, чи Московщиною... Отже, не так легко відділити наші клопоти від московських... Але і їх треба пізнавати” [16, 5]. “Я думаю, що основною причиною НАШИХ клопотів є не так “духова темнота”, як це в росіян, а наша, так би мовити, революційно-романтично-еклектична природа нашої людини [16, 5]. “Ще раз повторюю, що темою моєї праці не є “двадцять років”, а “Ост” – Схід у його сучасному БІЛЬШОВИЦЬКОМУ вияві – БІЛЬШОВИЗМ. Заступаю не консерватизм, а позитивну, поступову людину, що не на словах, а на ділі творить нові форми життя, у їх конкретному вияві” [17, 1].

Ключ до прочитання “Ost”-у знаходиться й у спогадах У. Самчука “Плянета Ді-Пі”. Так, 8 листопада 1945 р. та 30 серпня 1948 р. прозаїк зробив такі записи:

“Постійно ношуся з думкою “Ост”-а (“Неначе цвяшком в серце вбитий”), це мене переймає, проймає, не дає спати. Сливе непосильне завдання, хочу висловити невисловиме, дія відбувається над Дніпром, у Каневі, на тлі імперії зі запитанням хто ми і що ми” [30, 10]. “...Втиснені в рямці спростаченої Малоросії з ідеалами Карася “за Дунаєм”, наше око перестало бачити дійсність. Століття йшли на вітер, ніби дим люльки... Але брутална, дика й хижа революція зробила цьому край. Наші табори її спадщина. Вони порушили концепцію п’яного задунайства. Не мала Росія Санктпетербургу, а Велика Русь Києва – матері городів руських... З наставленням первопрестольности і амбіцією самодержавности... У епосі, коли кожна людська істота – біла, чорна, жовта, намагається ствердити себе в оригіналі. Підробки не знаходять більше попиту. Крутий поворот історії, пущено в рух свідомість... Мільйони свідомих воль, мільйони протестуючих, мільйони свідків, які стануть на суді справедливості. Це наші табори. Там удома, їх захочуть витерти з пам’яті, але тут вони ростуть, зростають і вростають у пам’ять вічного, і бумеранг кинутий у простір, повертається назад. Це другий, зовнішній фронт тієї самої війни. А “Ост” буде його виразником... Сотворений між Одрою і Рейном, він говорить про справи над Дніпром і Дністром” [30, 341].

Після роману “Морозів хутір” У. Самчук послідовно продовжив концепцію історичного розвитку України у другому томі “Ost”-у. Темнота – синонім більшовизму з його абсурдністю й нелюдською жорстокістю: “Він чув, читав, що існують торттури. Середньовіччя, інквізиція, відсталіші часи нашого світу. Але все те “дикість”, “темнота”, “некультурність”. Тільки люди найнижчого рівня свого духового і морального розвитку могли такими засобами послуговуватись. І враз отаке. У Києві. Двадцяте століття” [31, 103]. Про це йшлося й у статті Ю. Лавріненка “Тероризм як соціальна система ССР і український спротив”, опублікованій у двох номерах газети “Українські вісті” ще в 1948 р.: “Тероризм ХХ ст. – це не тільки фізична, поліційна репресія, це весь арсенал примусу жити так, як не хоче ні один стан у даному суспільстві, діяти так, як противно народній душі. Ця система універсального терору, що проникає в усі клітини життя і побуту, побудована на доброму знанні суспільних законів, психології мас і одиниць... Вона гнучка стратегічно і тактично розроблена, як вона уміє сполучати наступ з відступом, зброю зі словом, брехнею підправляти видимість правди” [7, 3]. Ю. Лавріненко переконливо доводив, що ця епоха настала не випадково: вона була наслідком поразки Української революції.

Такими були головні дискусійні пункти згадуваної полеміки між Ю. Лавріненком, П. Одарченком та У. Самчуком 1955 р. Взагалі роман “Темнота” в еміграційних літературознавчих колах прочитали досить неоднозначно, що правомірно зазначав Г. Костюк: “Темнота” – твір незвичних і навіть не прийнятих в українському політичному світі проблем. Твір, що його наша критика не зуміла ще як слід прочитати” [9, 22]. Критик висловив і власні погляди на згадуваний твір, прокоментувавши авторський задум: “Автор заглянув у всі найпотаємніші закутки життя того східноєвропейського простору, на якому розкинулась і українська земля та на якому живуть і українські люди. І заглянув він туди як допитливий об’єктивний дослідник і психолог, що хоче збагнути і відтворити істину, хоче зрозуміти і другим розповісти, чому саме так, а не інакше сталося? Чому мільйони людей потрапили в таке трагічне безвихіддя? Хто, яка диявольська чи людська сила завинила в цьому? І де, на яких шляхах: духових, суспільних, господарських чи моральних можна знайти вихід? Це основне ідейно-мистецьке звучання роману” [9, 22].

Значно стриманіше оцінив “Ost” Юрій Шерех. Літературознавець, зокрема, не погоджувався з “історичною концепцією Сходу Європи й місця України там”

[33, 126]. У листі до Ю. Лавріненка, написаному 7 березня 1951 р., Ю. Шерех побіжно згадував роман У. Самчука “Темнота”, закидаючи авторові порушення історичної правди [20, 3].

У. Самчук, попри бурхливі критичні зауваження, відразу ж узявся до написання останньої книжки трилогії “Ost” “Втеча від себе”, в якій ідеться про подальшу долю Івана Мороза на чужині. Про свій задум він повідомив Ю. Лавріненкові: “Перед мною проблема: як знайти засоби і можливості зробити том третій і останній. Хотілося б все таки ДОКІНЧИТИ діло” [18, 4].

Роман “Втеча від себе” (третій том трилогії “Ost”) побачив світ 1982 р. Однак не викликав такого потужного розголосу у критиці, як два попередніх. У. Самчук пишався тим, що зреалізував свій задум, завершивши трилогію, яка прозвучала як вирок усій соціалістичній системі. Вона засвідчила, що відчайдушні спроби політиків СРСР побудувати соціалізм із людським обличчям – утопія. Як слушно зазначив Р. Гром’як у післямові до трилогії “Ost” “Розпросторення духовного світу Уласа Самчука”, письменник став передвісником розпаду СРСР. І сьогодні цей твір не втратив своєї актуальності: “Зі зміною соціально-культурної ситуації в Україні змінюється контекст трилогії “Ost” і по-новому постає естетичне значення, українознавчий націєвірний сенс його романів – “Морозів хутір”, “Темнота” і “Втеча від себе” [2, 14].

Епістолярій Ю. Лавріненка, П. Одарченка, У. Самчука та Ю. Шереха має неоціненне значення для вивчення творчості У. Самчука. Листи відомих літературознавців зафіксували ті світоглядні позиції, під кутом зору яких кожен з них розглядав трилогію “Ost”, зокрема роман “Темнота”. Кожен з учасників дискусії був по-своєму правий, а непорозуміння виникли насамперед через ігнорування жанрової специфіки трилогії як твору насамперед політичного. Незважаючи на певні концептуальні розбіжності та зауваження, зроблені автору, у підсумку згадані літературознавці зазначили, що трилогія “Ost” стала справжньою подією національної прози другої половини ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Історія України у ХХ столітті. 20–90-ті роки. – Ніжин: Стиль, 1994. – 187 с.
2. Гром’як Р. Розпросторення духовного світу Уласа Самчук (Післямова до трилогії “Ost”) // *Слово і Час*. – 2005. – №7. – С. 3-14.
3. Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947). – Мюнхен: В-во Академія. – 29 с. *Цитуючи діаспорні видання, залишаю правопис оригіналу.*
4. Ю[рій] Д[ивнич]. Біля джерел російського соціалістичного тоталітаризму // *Сучасна Україна*. – 1956. – 15 лип. – Ч. 8. – С. 11.
5. Дивнич Ю. В шуканні власного обличчя // *Українські вісті*. – 1949. – 20 листоп. – С. 3.
6. Дивнич Юр. На іспиті Великої Революції 1917/18–1948. – Видавництво “Україна”, 1949. – 69 с.
7. Дивнич Ю. Тероризм як соціальна система ССРР і український спротив // *Українські вісті*. – 1948. – 19 груд. – С. 2-3.; 23 грудня. – С. 3.
8. Дивнич Ю. У “мертвому домі” провідної верстви імперії // *Українські вісті*. – 1949. – 2 черв. – Ч. 44. – С. 3; 5 черв. – Ч. 45. – С. 3.
9. Костюк Г. З літопису літературного життя в діяспорі. – Мюнхен: Бібліотека Сучасності, 1971. – 48 с.
10. Кошелівець І. Українська революція в світлі хутора // *Українські вісті*. – 1948. – 16 груд. – Ч. 101. – С. 4.
11. Лавріненко Ю. Улас Самчук. Ost, том II, Темнота, ч. I, 280 ст. машинопису. – Нью-Йорк, 10 жовтня 1954 р. // *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ)*. – Ф. 195. – Од. зб. 1529. – Арк. 1-6. *При цитуванні архівних матеріалів зберігаю правопис оригіналу, пунктуацію уніфікую за сучасними правописними нормами.*
12. Лист Ю. Лавріненка до У. Самчука від 3 лютого 1955 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 1212. – Арк. 11.
13. Лист Ю. Лавріненка до У. Самчука від 21 лютого 1955 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 1212. – Арк. 12.
14. Лист Ю. Лавріненка до У. Самчука від 12 лютого 1957 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 1212. – Арк. 14.
15. Лист У. Самчука до Ю. Лавріненка від 18 січня 1955 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 604. – Арк. 4.
16. Лист У. Самчука до Ю. Лавріненка від 18 лютого 1955 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 604. – Арк. 5.
17. Лист У. Самчука до Ю. Лавріненка від 25 лютого 1955 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 605. – Арк. 1.
18. Лист У. Самчука до Ю. Лавріненка від 20 листопада 1957 року // ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 605. – Арк. 4.
19. Лист Ю. Шереха до Ю. Лавріненка від 10 червня 1950 року // ІЛ. – Ф. 215. – Од. зб. 338. – Арк. 1.
20. Лист Ю. Шереха до Ю. Лавріненка від 7 березня 1951 року // ІЛ. – Ф. 215. – Од. зб. 339. – Арк. 3.

21. *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Ч. 1 Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія – Прага: Пробоєм, 1942. – 210 с.
22. *Мафіненко Ю.* Художній світ Уласа Самчука. – Кіровоград, 2000. – 122 с.
23. *Мовчан Р.* Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі. – К.: ВД “Стилос”, 2008. – 541 с.
24. *Одарченко П.* Уваги до 2-ої частини роману “Ост”. 6 листопада 1954 р. // *ІЛ.* – Ф. 195. – Од. зб. 1529. – Арк. 7-21.
25. *Одарченко П.* Редагування роману Уласа Самчука “Ост” // *Одарченко П.* Українознавчі спостереження й фрагменти. Стаття, рецензії, спогади. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 139-147.
26. *Поліщук Я.* Формули ідентичності Уласа Самчука на тлі доби // *Слово і Час.* – 2007. – № 6. – С. 25-32.
27. *Самчук У.* Втеча від себе. – Вінніпег, 1982. – 429 с.
28. *Самчук У.* Морозів хутір. – Регенсбург, 1948. – 584 с.
29. *Самчук У.* На коні вороному. – Вінніпег, 1975. – 360 с.
30. *Самчук У.* Плянета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979. – 355 с.
31. *Самчук У.* Темнота. – Нью-Йорк:УВАН, 1957. – 495 с.
32. *Самчук У.* Юність Василя Шеремети. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 328 с.
33. *Шерех Ю.* Спроба дружніх портретів // *Сучасність.* – 2000. – № 5. – С. 126-142.

Отримано 19 лютого 2015 р.

м. Київ